

Azərbaycan sərbəst şeirinin axtarış mərhələləri və Nazim Hikmət yaradıcılığı

Gültəkin Əliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Slavyan Universiteti. Azərbaycan.
E-mail: gultekin392@mail.ru

Annotasiya. Məqalədə 20-ci illərdə sərbəst şeirin yeni yaranma mərhələsi və onun nümayəndələrinin yaradıcılığı araşdırılır. Göstərilir ki, sərbəst şeirin ilkin axtarış mərhələsi 30-cu illər deyil, 20-ci illər olmuş və onun ilk nümayəndələri İ.Hikmət, Ə.Nazim və N.Hikmət olmuşdur. Sonralar Ə.nazim və İ.Hikmət tənqid və ədəbiyyatşünaslıq sahəsinə keçsələr də N.Hikmət axıradək sərbəst şeirin keçiyində dayanmışdır. Məqalədə dövrün ədəbi mətbuatın və ədəbi-nəzəri fikrinə də müraciət edilir, B.Çobanzadə, H.Mehdi, Ə.Nazimin məqalələrinə istinadən sərbəst şeirin ilkin axtarış mərhələsi dəyərləndirilir.

Açar sözlər: sərbəst şeir, 20-ci illər, axtarış, futurizm, N.Hikmət

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 16.04.2021; qəbul edilib – 23.04.2021

The stages of search of the Azerbaijani free verse and Nazim Hikmat's creativity

Gultekin Aliyeva

PhD in Philology
Baku Slavic University. Azerbaijan.
E-mail: gultekin392@mail.ru

Abstract. This article deals with the analysis of the new formation stage of the free verse and the works of the representatives of this new movement within the 20s. It is proved that the initial stage of search of the free verse coincided with 20th years, but not 30s and its first representatives were I.Hikmat, A.Nazim and N.Hikmat. Despite I.Hikmat and A.Nazim engaged more in literary criticism later, N.Hikmat stood on guard of the free verse till the end. The article refers on the ideas contained in that period's literary press, as well as on the literary-theoretical thought. And referring on the articles of B.Chobanzade, H.Mehdi and A.Nazim, the author appreciates the initial stage of search of the free verse.

Keywords: free verse, 20s, search, futurism, N.Hikmat

Article history: received – 16.04.2021; accepted – 23.04.2021

Giriş / Introduction

Azərbaycan sərbəst şeirinin ilkin axtarış mərhələsi ötən əsrin 20-ci illərinə təsadüf edir. Bu illər proletar ədəbiyyatının da yarandığı və formalaşdığı dövrdür. Məsələn burasındadır ki,

bu illəri həm də ədəbiyyatda yeniləşmə dövrü kimi səciyyələndirmək lazım gəlir. Ona görə ki, məhz bu dövrdə ədəbiyyat forma, məzmun, ideya baxımından yeniləşməyə doğru getmişdir.

İctimai-siyasi proseslərin özünün yeni mərhələsinə daxil olması ilə yanaşı, bədii təfəkkürdə də yeniləşmə hərəkatı özünü göstərmişdir. Doğrudur, bu yeniləşmə hərəkatını müxtəlif istiqamətlərə, yönlərə çəkmək üçün rəsmi ideologiya müəyyən qərarlar vermiş, yeni proletar ədəbiyyatının yaranmasına səy göstərmişdir. Belə demək mümkünsə, rəsmi ideologiyanın proletar ədəbiyyatının inkişafına təkan verməsinə rəğmən, sənət prinsiplərinə də əməl edilmiş, bununla yanaşı, yeni poetik prinsiplər, formalar da yaranmış və inkişaf etmişdir. Bəzi şeirlərdə isə mövzu ideoloji xidmət etsə də, forma baxımından yenilikçiliyi təmsil edən qüvvələr ortaya çıxmış, poeziyaya yeni ruh və yeni düşüncə elementləri gətirmişlər. Bu dövrün ədəbi prosesini təhlil edən prof. B.Əhmədov yazır: "...poeziyanın inkişaf istiqamətlərində iki tendensiyanın şahidi oluruq:

1. Poeziya sənətinin yaradıcılıq prinsiplərindən doğan yeni poetik təfəkkürün formalaşması;

2. Cəmiyyətin, dəyişən həyatın ictimai-siyasi, iqtisadi proseslərini inkişaf etdirən ədəbi-poetik yol-proletar poeziyasının yaranması [1, s.39].

20-ci illərdə bu iki tendensiya qoşa qanad kimi poeziyanın qollarını təyin edirdi, lakin həm də iç-içə gedirdi. Yeni poetik təfəkkürün formalaşmasında mühüm rol oynayan bu amillər bu mərhələdə həm də sərbəst şeirin əsasını qoydu. Bəzən elmi ədəbiyyatlarda, yaxud ədəbi mühitdə Rəsul Rzanın sərbəst şeirin əsasını qoyması kimi qələmə verirlər. Əslində isə 20-ci illərdə sərbəst şeirin əsasını qoyanların içərisində R.Rza olmamışdır. Sərbəst şeirin əsasını qoyanlar isə tənqidçi Əli Nazim, ədəbiyyatşünas İsmayıl Hikmət, yaradıcılığa sərbəst şeirlə başlayan ədəbiyyatşünas Mikayıl Rəfili və Moskva-da yaşamasına rəğmən, Azərbaycan ədəbi mühitinə inteqrasiya olan türk şairi Nazim Hikmət olmuşdur. 1923-cü ildən başlayaraq Ə.Nazim sərbəst və hecada bir neçə şeir dərc etdirir. 20-ci illərin mətbuatını araşdırarkən bu şeirlərdən əvvəlki tarixə sərbəst şeir nümunələrinə rast gəlmədiyimizdən, hələlik deməyə əsas var ki, sərbəst vəznli ilk şeirlər də məhz İ.Hikmətə məxsusdur. İ.Hikmət 1923-cü ildə yazdığı Bağışla", "Buldum" şeirlərini hecada yazmışdır.

Lakin bir il sonra yazdığı və "Maarif və mədəniyyət" (indiki "Azərbaycan") jurnalının 1924-cü il 4-cü sayında bir neçə şeiri dərc edilir. Bunların içində "Dəmirçi" şeirində şairin poetik təfəkküründə yeni forma görünür. Şeirin strukturu, ritmi və vəznli sərbəstliyi şairə fikrini poetik şəkildə ifadə etməyə imkan verir. Həcm etibarilə bu böyük şeirdə evdə xəstə yatan dəmirçinin həyatından danışılır. Şair çörəyi çox çətinliklə çıxaran, indi isə evində xəstə yatan dəmirçinin həyatı fonunda dünyada yeni dövrün obrazını yaratmış olur:

*Gəl ey nankor! Gəl sən də gir
Şu ocağın
qarşısında bir gün çalış!
Köksü açıq, ayaqyalın
Gəl, gəl, ey zalım, sən də qarış
Şu səfalət zümrəsinə
Şu inilri yavruların...
Gəl, dəni, gəl sən gətir,
Taş kəsilməmiş şu əkməgi! [7, s.14]*

Şair altmış yaşlı "üzü bürüşmüş" qocanın çətin vəziyyətdə olduğu, yavrularının ac-susuz olduqlarını poetik dillə çatdırır. Şair öz xitablarında "mədəniyyət canavarı"na üz tutur, onları ittiham edərək cənnətlərdə yaşadıklarını bu yavruların isə gündən-günə solub getdiklərini çatdırır. Onun üçün ölüm haqdır, doğulan öləcək. Lakin şair sual edir, nədən biri gülür, biri ölür?! Şeirdə bəşəri məsələlər, bərabərsizliyin insanlara bədbəxtlik gətirdiyi ideyasını qoyan İ.Hikmət yeni doğan mədəniyyəti təqdir edir. Əsrlərdən bəri insanları ayıran izlərin daha yox olduğunu bildirir. Şeirdən qətiyyənlə proletar iyi gəlməsə də, sonluq sanki dövrün ideologiyası ilə bir qədər səsleşir:

*Gəl, qardaşım, artıq sən gəl
Bu gün doğan mədəniyyət
İnsanları insan etdi.
Zülm, cəfa artıq yatdı
O silahlı, taclı kabus
Xəyal oldu, yerə keçdi.
İnsanlara şüar şimdi
Həqq və namus! [7, s.15]*

İ.Hikmətin sərbəst şeirləri bununla məhdudlaşmışdır, 1926-cı ildə yazdığı "Doğdu" şeirindən görünür ki, şair sərbəstdə bundan sonra da yaradıcılığını davam etdirmişdir. Doğrudur, bu şeirlərdən əlimizdə olanı yoxdur. Lakin İ.Hikmətin 20-ci illərin sonlarında buradan getməsi ilə onun şeirlərinə bir daha Azərbaycan mətbuatında rast gəlinmir. Şairin "Doğdu" şeirində isə artıq şairin sərbəstdə bir qədər də püxtələşdiyini, forma və məzmun vəhdətinə əməl etdiyini görməmək mümkün deyil. Ən maraqlısı burasındadır ki, İ.Hikmətin bu şeirlərində məzlum, kasıb insanların həyatı canlandırılır və şair öz etiraz səsinə ucaldı bilirdi. Şairin üz tutduğu adamlar da işçi sinfidir, biçarələrdir:

*Qızgın günü yaxdı,
Hicranla açılmış o küçük əlləri qırdı,
Güllər kimi soldu,
Qönçə dodaqlar
Hanı o uzaqlar
Dilsizdi, sağırdı,
Boşluqda sərəsər... [6, s.13]*

İ.Hikmətin bu şeiri də həcm etibarilə böyükdür, lakin şeir məzmun cəhətdən bir neçə yerə bölünür. Şeir əvvəlində şair sanki üsyan püskürür, dünyalara hakim olanlara səslənir, şanlı bəşərin zülmətə əyilməməsini, sədəti "torpaqda avarası"nı istəyir. Çünki torpaqda nə varsa onundur.

Sərbəst şeirin ikinci nümunəsinə tənqidçi Ə.Nazimin yaradıcılığında rast gəlirik. Təbrizdə doğulub boya-başa çatan Ə.Nazim Batumidə, Peterburqda, Moskva Kommunist Akademiyasında təhsilini tamamlamış və Azərbaycan ədəbi mühitinə dönmüşdür. İlk yaradıcılığa şeirlə başlayan Ə.Nazimin sərbəstdə yazması onu göstərirdi ki, Moskva və Peterburq təhsili onun poetik yaradıcılığına öz təsirini göstərmişdir. Maraqlıdır ki, 20-ci illərdə sərbəstdə yazan dörd şairdən üçü (Ə.Nazim, N.Hikmət və M.Rəfil) Moskva ədəbi mühitində formalaşmış, biri isə Türkiyə ədəbi mühitindən gəlmişdir. İlk sərbəstçilərdən üçü (Ə.Nazim, İ.Hikmət, M.Rəfil) sonralar ədəbiyyatşünaslığa keçmiş, yalnız N.Hikmət şairlikdə və sərbəstdə yoluna davam etmişdir. Əgər İ.Hikmətin sərbəstdə ilk şeiri Bakıda "Maarif və mədəniyyət"də işıq

üzü görmüşdüsə, Ə.Nazimin ilk şeiri Tiflisdə çıxan "Dan ulduzu" məcmuəsində nəşr edilmişdi. Ə.Nazimin "İnqilab" şeirini "Dan ulduzu" (1926, №6) jurnalında dərc edərəkən maraqlı situasiya yaranmışdır. Yəqin ki, redaksiya işçiləri ilk dəfədir ki, bu cür vəznli şeirlə qarşılaşdıqlarından şeiri redaksiya qeydi ilə vermişdilər. Redaksiya qeydində deyilirdi: "Şeir texnikasında bir yenilik olduğuna yazarın ısrarı ilə eynən dərc edilir. Fəqət, şeirin düzülüşü və imlasında tənqid ediləcək bəzi cəhətlər vardı. Bu tənqid ədəbiyyat maraqlılarına buraxılır" [4, s.25].

Proletar ədəbiyyatının ən qızgın çağında həm də sərbəst vəznin ilk addımları atılırdı. Mövzusunun işçidən, əməkçidən olmasına rəğmən, forma cəhətdən yeni poetik nümunələr yaranırdı. Ə.Nazimin də şeirinin "İnqilab" adlanmasına baxmayaraq, əslində yeni poetik təfəkkürü ifadə edirdi. Sarayları, kaşanələri yıxan şair inqilabı bu cür təsvir edirdi:

*...Sərmayənin səfilanə
yakan, yıkan özünü;
aldı, sıxdı,
boğdu, yıxdı,
Öl-dür-dü!
artıq bütün zəncirlər
Bir üsyanla qırıldı
Ölüm saçan fikirlər
Xəyal oldu... yıxıldı [3, s.25]*

Məsələ burasındadır ki, ilk sərbəst şeir 1924-cü ildə dərc edilsə də, onun haqqında müzakirələr 1926-cı ildən, yəni Ə.Nazimin "İnqilab" şeirindən sonra getməyə başlamışdır. H.Mehdi elə şeirin dərc edildiyi sonrakı sayda "Dan ulduzu" jurnalında "Bizdə futurizm cərəyanı" adlı bir məqalə yazmışdır. Məqalə məhz Ə.Nazimin "İnqilab" şeiri münasibətilə yazılmışdı. Şeir texnikası gənc tənqidçini cəlb etdiyindən, dərhal məsələyə özünün münasibətini bildirirdi. Tənqidçi Ə.Nazimin şeirini təhlil edərəkən onun haqqında sərbəst ifadəsini deyil, futurist ifadəsini işlətməmişdir və bu formanı futurist hadisəsi kimi qələmə vermişdir. Eyni zamanda etiraz edirdi ki, bu formanın tətbiqi ədəbi həyatımıza hələ çatmayıb: "Nazim, şübhəsiz, bu məlumatı (futurizm ədəbi cərəyanı haqqında məlumat nəzərdə tutulur – G.Ə.) qavramış və mənsuməsini

futurizm ədəbi məsləkinə yaxınlaşdırma bilmişdir. Futurizmin bir çox nöqsanlı cəhətini qeyd edərək, həqiqətən bizim ədəbi həyatımızda tətbiqi çox tez olduğunu etiraf edəcəyik. Bu ədəbi məsləkə görə vəzn və şəklə əsla əhəmiyyət verilməyib, yalnız mövzuya əhəmiyyət verirlər. Fəqət ədəbi bir əsərin yalnız mövzusu oxucunu lazımınca təmin edə bilməz" [5, s.31]. Bu məqalədən o da aydın olur ki, tənqidçi Ə.Nazimin bu şeirini digər şeirlərindən "zəif" və nöqsanlı hesab edir. Tənqidçinin belə bir qeydi də nəzərdən qaçmır ki, Azərbaycan yazıçı və "əfkari-ümumiyyə"si hələlik bu məsləki mübahisəli hesab etdiklərindən, bu məsləkdə şeirlər yazmağı da tövsiyə etməyirlər [5, s.31].

20-ci illər sərbəst şeirçilərinin içərisində ən parlaq imza Nazim Hikmətə məxsus idi. Onun şeirləri sərbəst şeirçilərin önündə gedirdi. N.Hikmət Moskvada yaşamasına baxmayaraq, Bakı ədəbi mühiti ilə əlaqə saxlayırdı. Daha doğrusu, Bakı ədəbi mühiti N.Hikmət şeirlərini burada dərc edirdi. Az bir vaxtda N.Hikmətin Bakıda şeirlərinin çap edilməsi və yeni yaranan Azərbaycan proletar şeirinə öz təsirini göstərməsi onu deməyə əsas verir ki, əvvəlki nümunələr sərbəst şeirçilərin mövqelərini o qədər də möhkəmləndirə bilməmişdir. Sərbəst şeir sahəsində ilk nümunələr olduğundan və bu vəznə seyrək müraciət edildiyindən hələ o qədər də möhkəmlənə bilməmişdi. Lakin N.Hikmətin şeirlərinin Bakıya ayaq açması və məcmuələrdə nəşr edilməsi vəznin sonrakı inkişaf prosesini də sürətləndirməli oldu. Əgər əvvəlki nümunələrdə şeirlərin texnikasında müəyyən qüsurlar, vəzn və şəkil vəhdətində çatışmazlıqlar var idisə, N.Hikmətin şeirləri özünün sərəstliyi, hərəkətliliyi ilə yeni bir mərhələ kimi səciyyələnir. Bunu nəzərdə tutan Bəkir Çobanzadə onun şeirlərini digər şairlərin yeni yaranan şeirlərindən fərqləndirərək yazırdı: "Gənc proletar şairlərinin içində gərək inqilabi mündəricəsinin dolğunluğu və kəskinliyi və gərəksə şəklinin yenilik və mükəmməlliyi və bədii həyəcanın qüvvətilə ən öndəki səfdə şübhəsiz, Nazim Hikmət gəlir. Bizim fikrimizcə, indiyə qədər şeir meydanında onun verdiyi ədəbi məhsulları keyfiyyət cəhətindən keçən məhsullar hələ hənuz verilməmişdir. Nazim Hikmət əsasən azərbaycanlı və Azərbaycan şairi deyildir. Lakin onun əsərləri

Azərbaycanda basılıb və buradakı cavan proletar şairləri üzərinə olduqca qüvvətli bir təsir bağışladığı üçün bugünkü azəri proletar ədəbiyyatından bəhs edərkən ona haqlı olduğu mövqeyi vermək zəruridir" [8, s.56-57].

Göründüyü kimi, Bəkir Çobanzadənin bu qiymətində də N.Hikmətin ayrıca yeri vardır. Bu da doğrudur ki, Azərbaycan şairi olmasa da, onun şeirləri bu ədəbi mühitdə geniş yayılmışdır. Hətta o dərəcədə geniş yayılmışdır ki, ilk kitabı "Günəşi içənlərin türküsü..." Azərbaycan proletar şairi S.Rüstəmin ilk kitabı "Ələmdən nəşəyə" ilə eyni ildə, 1927-ci ildə nəşr edilmişdi. "Günəşi içənlərin türküsü..." şeirlər kitabı Azərbaycan ədəbi mühitində böyük bir poetik hadisəyə çevrilmişdi. Burada verilən on beşə qədər şeirin həm forma, həm də məzmun baxımından yenilikçi olması ədəbi prosesini öz təsiri altında saxlamışdı. Baxmayaraq ki, buradakı şeirlərin böyük əksəriyyəti əməkçi insanların həyatını poetik ifadə edirdi, bununla belə məzmun və forma yeniliyi, dil, üslub xüsusiyyətləri yeni şeirin gəlişindən xəbər verirdi. Kitabın adındakı "günəşi içənlərin türküsü" ifadəsi də məzmunca yeni poetik düşüncəni təmsil edirdi. Həm də bu şeirlərdə dövrün Şərq-Qərb qarşılaşması öz əksini tapırdı. Şair bu şeirlərində Şərqi satmaq peşində dolaşan insanları hədəfə alır, onun inkişafına təkan verəcək hadisələri alqışlayır. Şərqdə geniş "sokaklar" açılmasına, "elektrik, buxar qüvvələrinin tətbiq edilməsi"nə, qadınlara çadralarını yırtmalarına, köhnə sxolastikanın süpürülüb atılmasına qarşı çıxır, "Bilməyənlər. Bilsin, Sən bir şarlatandan başqa bir şey deyilsin", – deyə hayqırırdı:

*Şərkdən gəliyorum
Şərkini üsyanını
haykıraqdan gəliyorum!..
Şimala axan ruzgarlarla aşdım
Asyanın yollarını dolaşdım
Sana!..
Haydı uzat kollarını
Beni kucaklasın-a [8, s. 15].*

N.Hikmət məzlum və məhkum Şərqi dostlarını və düşmənlərini də müəyyənləşdirir və bu yolda proletar gəncliyinin tutduğu yolu tədqiq edirdi.

Vaxtilə yaradıcılığa heca vəznə ilə başlayan və məşhur türk şairi Yəhya Kamaldan uğurlu yol alan N.Hikmətin birdən-birə yeni vəznədə və yeni məzmununda şeirlər yazması və sərbəsti yeni mərhələyə çatdırması onun sənətə ciddi yanaşmasından və şeirin ideya-estetik dəyərini düzgün başa düşməsindən irəli gəlirdi. N.Hikmət "Günəşi içənlərin türküsü!.." kitabında toplanmış şeirlərində yalnız yeni texnika və üslub formalaşdırmamış, həm də əski şeirlə yeni şeirin arasında olan sərhədləri müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. Bununla gənc şair həm də yeni şeirin ideya-estetik prinsiplərini müəyyən edir. Yeni şeiri meydana gətirmək yolunda onun özünəməxsus bədii prinsipləri vardır və bu sənət uğrunda çarpışmağı üstün tutur.

20-ci illərdə N.Hikmətin şeirləri Azərbaycan ədəbi mühitində xeyli məşhurlaşır. Əli Nazim bu kitabın çapı ilə əlaqədar olaraq özünün "Gü-

nəşi içirik, günəşlənik..." məşhur məqaləsini yazır. Məqalədə gənc tənqidçi N.Hikmətin yaradıcılığına geniş qiymət verir və yeni şeirin avanqardının poeziyasını təqdir edirdi [9]. Maraqlıdır ki, Ə.Nazim özü sərbəst şeirin ilk nümunələrini məhz N.Hikmət şeirinin təsiri altında yazırdı. Bu da N.Hikmət yaradıcılığını dəyərləndirmək üçün kifayət edirdi.

Göründüyü kimi, 20-ci illərin birinci yarısından başlayaraq yeni şeirin, eləcə də sərbəst şeirin ilk nümunələri görünməyə başlayır. Burada yeni qüvvələrin rolunu xüsusi qeyd etmək lazım gəlir. Bundan başqa İ.Hikmət, Ə.Nazim və N.Hikmətin bu qüvvələrin önündə getdiyini söyləmək olar. Lakin zaman keçdikcə Ə.Nazim və İ.Hikmətin yeni şeir yolundan imtina edərək tənqid və ədəbiyyatşünaslıq sahəsinə qədəm qoymuşlar.

Ədəbiyyat / References

1. B.Əhmədov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Apostrof, 2010.
2. B.Çobanzadə. Azəri ədəbiyyatının yeni devri. Nasionalizmdən internasionalizmə. Bakı: ADET-nin nəşriyyatı, 1930.
3. Ə.Nazim. İnkilab. "Dan ulduzu", 1926, № 6.
4. "Dan ulduzu", 1926, № 6.
5. H.Mehdi. Bizdə futurizm cərəyanı. 1926, № 7.
6. İ.Hikmət. Doğdu. "Dan ulduzu", 1926, № 3.
7. "Maarif və mədəniyyət", 1924, № 4.
8. Nazim H. Günəşi içənlərin türküsü. Bakı, 1927.
9. Nazim Ə. Günəşi içirik-günəşlənik. "İnkilab və mədəniyyət", 1928, № 6-7.

Первый этап поиска азербайджанского свободного стиха

Гюльтекин Алиева

Доктор философии по филологии

Бакинский Славянский Университет. Азербайджан.

E-mail: gultekin392@mail.ru

Резюме. В статье исследуется новый этап возникновения свободного стиха в 20-х годах и творчество его представителей. Как указано, первый этап поиска азербайджанского свободного стиха произошел не в 30-е, а в 20-е годы и первыми его представителями были И.Хикмет, А.Назим и Н.Хикмет. В последующем И.Хикмет и А.Назим хоть и перешли в область критики и литературоведения, но Н.Хикмет до конца стоял на страже свободного стиха. В статье обращаются к литературно-теоретической мысли и к литературной печати

того времени и на основе статей Б.Чобанзаде, Г.Мехти, А.Назима дается оценка первому этапу поиска азербайджанского свободного стиха.

Ключевые слова: свободный стих, 20 годы, поиск, футуризм, Н.Хикмет